

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**Українська соціологічна думка в пошуках шляхів
соціально-економічного розвитку:
Перші соціологічні читання
пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони
(короткий звіт)**

ВІКТОРІЯ СМАКОТА (упорядник),

кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VIKTORIJA SMAKOTA (compiler),

Candidate of Sciences in Sociology, Head of the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakvik@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1916-1034>

5 березня 2024 року в Інституті соціології Національної академії наук України відбулися Перші соціологічні читання, присвячені пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони. Подію було приурочено до дня народження Валерія Михайловича Ворони — незмінного директора Інституту соціології від 1992 до 2021 року.

Захід відбувся у змішаному форматі: понад двадцять учасників взяли в ньому участь в онлайн-режимі, і майже стільки ж — у традиційному офлайн-спілкуванні у приміщенні Інституту. Серед них були науковці та аспіранти Інституту соціології НАН України, викладачі факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка, Української школи архетипіки (Київ), Інституту історії України НАН України, Державного торговельно-економічного університету (Київ), Науково-дослідницького центру «Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені Олександра Яременка», Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Криворізького державного педагогічного університету.

Із вітальним словом до учасників звернувся директор Інституту соціології НАН України, член-кореспондент НАН України Є.І. Головаха. Він нагадав про виняткову роль В.М. Ворони у створенні та розвитку як Інституту соціології НАН України, так і української соціології в цілому; зазначив, що за будь-яких

Цитування: Українська соціологічна думка в пошуках шляхів соціально-економічного розвитку. (2024). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 178–204.

складних часів вітчизняна наукова соціологічна думка вирізнялася високим професійним рівнем досліджень (зокрема, унікальний проєкт «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», відзначений Державною премією у сфері науки та техніки, започатковано за безпосередньої участі Валерія Михайловича).

Виступи доктора соціологічних наук М.О. Шульги, кандидата соціологічних наук І.В. Мариніч, доктора соціологічних наук В.С. Резніка, кандидата соціологічних наук В.В. Смакоти були присвячені науковому доробку В.М. Ворони в українській соціологічній науці, різноманітним фрагментам його біографії, спогадам колег і друзів. Із цікавими доповідями щодо соціально-економічної проблематики в сучасному українському суспільстві виступили доктори соціологічних наук Е.А. Афонін, М.В. Туленков, А.С. Лобанова, С.С. Дембіцький, О.В. Симончук, Є.В. Сірий, кандидати соціологічних наук М.С. Широкова, Н.О. Майструк, магістр соціології О.О. Максименко. У роботі конференції взяли участь співробітники Інституту соціології (доктори соціологічних наук М.А. Паращевин, Г.І. Чепурко, В.П. Степаненко, Н.В. Костенко, О.Ю. Клименко, кандидати соціологічних наук О.І. Бурова, Т.Ю. Загороднюк, О.О. Іваненко, І.В. Соколовський), а також кандидат філософських наук О.В. Горпинич (Державний торговельно-економічний університет, Київ).

Тези виступів безпосередніх учасників читань наведено далі (у скороченому вигляді); у повному обсязі всі подані на читання матеріали заплановано опублікувати в окремій збірці й розмістити на сайті Інституту соціології (<https://isnasu.org.ua>).

МИКОЛА ШУЛЬГА,

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, професор,
головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-7763-7195>

Тема оповіщення у працях академіка В.М. Ворони

Початок того процесу, який ми називаємо оповіщенням, народжується у просторі життєдіяльності суспільства, в його певних процесах, подіях та відносинах, що відбуваються у теперішньому часі. Втім, одночасно в них вже присутнє і майбутнє, хоча воно не є очевидним. Щоб його (майбутнє) сепарувати, суб'єкту життєдіяльності необхідно докласти спеціальних розумових зусиль. Останні можуть відбуватися і як складова буденного, повсякденного мислення, і як елемент наукового пізнання. Звичайно, у реальному житті процес мислення людини включає весь спектр розумових дій — і повсякденно-практичних, і міфологічно-фольклорних, і релігійно-ціннісних, і художньо-креативних, і науково-пізнавальних.

Майбутнє в сьогоdnішньому існує у двох формах — як суспільний виклик і як сконструйоване майбутнє. Джерелом першого є суспільні виклики, що постають перед суб'єктом, а джерелом другого — ініціативна активність самого суб'єкта, що цілеспрямовано формує уявлення про майбутнє. Ці два джерела уявлень про майбутнє зустрічаються і зливаються воедино у свідомості суспільного суб'єкта.

Виклик — це знак, який посилає суб'єкту зовнішнє середовище, це сигнал, який вимагає з'ясування ситуації, досягнення смислу проблеми крізь призму інтересів суб'єкта. Сигнал може проявлятися як у вигляді символічних посилів, так і у вигляді змін взаємин суб'єкта із середовищем. Поняття виклику означає суспільну проблему, яка наразі потребує усвідомлення і розв'язання, тобто осмисленої реакції суспільства, держави, її інститутів та громадян. Воно конкретизується у поняттях суспільного запиту, соціального завдання, соціального замовлення. Виклики — це фіксація соціальним суб'єктом почутого сигналу того явища, процесу, що вже зародився і набирає силу. Воно потребує відгуку, реакції. Виклики багато в чому формують сьогodнішній порядок денний суспільства, його сфер і складових. Реальний поточний порядок денний суспільства формується із цілей, стратегій, сценаріїв, планів, очікувань, які багато в чому є результатом наявних прогнозів і реакцій на виклики.

Соціальний виклик потребує своєчасної відповіді, тобто прийняття рішень для подолання проблем, які цей виклик активізує. У зв'язку з цим у соціальному прогнозуванні дедалі більшу увагу привертає таке явище, як вікно можливостей. Воно означає період часу, коли відкривається можливість досягнути мети, складається ситуація, в якій можна здійснити задумане. Якщо час в цьому діапазоні втрачено, прогаяно, то змінюється ситуація і втрачається можливість здобути бажане. Поза межами цього часового вікна такого роду можливості, як правило, не повторюються.

Відповідь — уся сукупність дій, що їх здійснює суб'єкт для стабілізації ситуації в такому вигляді, в такому варіанті, який відповідає його інтересам. Іноді в суспільстві складаються обставини, коли одночасно утворюється кілька викликів і водночас не на всі з них суб'єкт готовий дати відповіді, в результаті чого виникає дефіцит відповідей. Нездатність соціуму відповідати на виклики, соціальні запити або спроба уникнути відповіді на них створюють суспільну небезпеку.

Другий процес, що формує картину майбутнього, розгортається як активне проектування майбутнього самим соціальним суб'єктом. Його спрямованість у майбутнє заради реалізації своєї мрії, своїх цілей потребує більш-менш конкретизованої картини майбутнього. На рівні особистості картина майбутнього формується завдяки прояву таких активностей особистості, як інсайт, фантазія, антиципація, уявлення суб'єкта, а далі через конкретизацію їх та перевірку на життєздатність у процесі розгортання наукового передбачення. Останнє спирається на знання та іншу інформацію про сьогodнішні обставини життя суспільства як цілого, або функціювання його певної сфери.

Мірою ускладнення сучасне суспільство дедалі більше характеризується нелінійним розвитком, плінністю структур, недовготривалістю процесів, невідзначеністю результатів, «раптом-подіями» або «чорними лебедями». Все це суттєво ускладнює передбачення майбутнього, наукове прогнозування.

В образі майбутнього розгортаються картини та сценарії майбутніх явищ, подій і процесів. Грунтуючись на цих уявленнях, суспільство, інші соціальні суб'єкти накреслюють контури суспільного устрою, типи соціальних інститутів тощо, а особистість, виходячи зі своєї системи цінностей і цілей, проектує місце, яке б вона хотіла посісти в майбутній системі суспільних відносин, та шляхи його досягнення. Вони постають для неї як життєві перспективи.

Конкретність і рівень ймовірності образів майбутнього залежать як від талантів їхніх авторів, так і від теоретичних конструкцій, на які вони спираються. Не менше значення в конструюванні уявлень про майбутнє мають повнота і надійність інформації про наявний стан суспільства. В цьому плані неабияку роль у творчості В.М. Ворони мав багаторічний науковий проект «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України. Достоїнство згаданого проекту полягає не лише в охопленні майже всіх сфер суспільства, а й у тому, що він відображає динаміку соціальних процесів в українському суспільстві впродовж трьох десятиліть.

Як учений В.М. Ворона володів даром осяяння, умів напрочуд точно фіксувати явища, які вже певним чином заявили про себе сьогодні, а в майбутньому стануть загрозами для особистості, груп або суспільства загалом. Тут давалася взнаки його базова спеціальність «політекономія», що на відміну від «конкретної економіки» навчила оперувати крупними категоріями аналізу суспільства. Його професійна далекоглядність сягала дальніх горизонтів майбутнього.

Усвідомивши сенс картини майбутнього, він привертав увагу до ймовірних і відкладених небезпек та ризиків, до можливих несприятливих подій, що чекають на нас, і спонукав учених та управлінців до розроблення сценаріїв, планів дій щодо запобігання можливим негативним явищам чи нейтралізації їх. У своїх працях він вказав на цілу низку системних викликів, визначив шерег соціальних загроз, привернув увагу до актуальних небезпечних масштабних феноменів. Зокрема він бив на сполох щодо демографічних тенденцій в українському суспільстві, щодо відповідності правлячої еліти викликам, котрі постали перед соціумом, який лише нещодавно став суверенним. Його тривожив соціально-психологічний та морально-духовний стан суспільства, в якому воно перебувало останніми десятиліттями. У його працях ця тема була наскрізною. Розробленням методології та методів наукового прогнозування він особисто не займався. Проте акцентуванням уваги на проблемах, ризиках, небезпеках майбутнього, здійснюючи теоретичне оповіщення, він відкривав, започатковував цю тематику, ініціював напрям наукових досліджень своїх колег.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

*доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології
Інституту соціології НАН України*

<http://orcid.org/0000-0001-9955-0034>

Валерій Михайлович Ворона: наукові інтереси та пошуки

За своїми парадигмальними уподобаннями В.М. Ворона був переконаним історичним матеріалістом. Але він не належав до обскурантистської ортодоксальної течії марксизму-ленінізму, що сформувалася, усталилася та законсервувалася за радянських часів. Його погляди близькі радше до ідей легального марксизму, видатними представниками якого свого часу були такі українські вчені, як економіст М. Туган-Барановський, соціолог Б. Кістяківський та ін. Примітною рисою цього напрямку є розвиток передусім суто наукових політекономічних, а не радикальних політичних ідей К. Маркса. Зокрема, йдеться про ідею визначальної ролі в історичній долі суспільства розвитку його матеріального виробництва на підґрунті зростання промисловості, нарощування продуктивності праці та реального багатства нації. Передусім матеріальне виробництво як складник економіки суспільства вважається життєдайною основою як для нього самого загалом, так і для його інституцій держави, права, політики, безпеки, оборони, релігії, освіти та науки. Власне всі ці інституції постають для кращої координації та захисту передусім матеріального виробництва як підґрунтя життєдіяльності людини. На цій підставі провідна роль в управлінні суспільством має належати соціальним групам виробників матеріального багатства нації, безпосередньо зайнятим у матеріально-виробничих процесах.

Під час свого навчання в аспірантурі наприкінці 1960 — на початку 1970-х років Валерій Михайлович досліджував проблематику власності на засоби виробництва. Його кандидатська дисертація в галузі політекономії є безперечним науковим твором, попри те, що виконана і захищена за часів тотального панування офіційної марксистсько-ленінської ідеології в соціальних та поведінкових науках. У ній досліджувалася не якась ідеологічна химера, а цілком реальна соціально-економічна проблема зміни форм власності в сільському господарстві у ситуації, коли колгоспи перетворювалися на радгоспи. Колективна власність ставала державною, колгоспники ставали робітниками. Відбувалися не просто господарсько-адміністративні, а головним чином певні інституційні, соціально-структурні та соціально-стратифікаційні зміни, варті уваги дослідника. Попри те, що Валерій Михайлович зосереджувався на економічному аналізі господарської ефективності цих змін, він здійснив теоретичне осмислення своєї наукової проблеми фактично на перетині предметних царин економічних, правових та соціологічних наук. Ці наукові пошуки, імовірно, започаткували його компетенції як автора соціологічних розвідок, науково-

го наставника дисертантів-соціологів, ініціатора низки взірцевих наукових проєктів.

На підставі характеру привласнення суб'єктами виробничого процесу його засобів та результатів Валерій Михайлович вирізняв два типи власності — трудову та експлуаторську (ґрунтовану на результатах чужої праці). Ідеться про походження доходу приватних власників, що вони його отримують внаслідок або власної, або найманої праці. Припущення тут полягає в тому, що найбільш прийнятним у суспільстві є трудовий тип власності, який безпосередньо і найбільш повно реалізується в індивідуальній трудовій діяльності самого власника та членів його родини на засадах приватної форми власності на чинники виробництва. Адже саме цей тип власності найбільш унаочнює поєднання працівника і чинників виробництва без експлуатації як безвідплатного привласнення результатів чужої праці. Загалом ці припущення цілком підтвердилися за результатами масових соціологічних опитувань.

Уваги вартий доробок Валерія Михайловича в галузі історії соціології. Йдеться передусім про ініційоване ним видання книг «Теоретики світової соціології: життя та творчий спадок (Путівник портретною ґалереєю Інституту соціології НАН України)» (2015) та «Академічна соціологія в Україні (1918–2018)». У керівництві цими видавничими проєктами, підготовці окремих текстів до них він розкрився як історик соціології. Але вже й до цього оприлюднювалися його дописи і доповіді у жанрі фактологічного історико-соціологічного огляду діяльності Інституту соціології НАН України, приурочені до різних річниць його створення.

На одному із засідань Відділення філософії, історії та права НАН України Валерій Михайлович увиразнив функції соціології у дискурсі соціальних та поведінкових наук. Ішлося про вжиткові застосунки цих наук. Соціологія, згідно з презентованим тоді його поглядом, покликана виконувати передусім соціальну діагностику суспільства. Натомість філософія має обґрунтувати для широкого загалу соціальні ідеали, яких суспільству слід прагнути та втілювати у своїй життєдіяльності. Соціологам відтак залишається достеменно з'ясувати, наскільки ці соціальні ідеали резонують у масовій свідомості. Дослідники в галузі політичних наук на підставі цієї діагностики мають вивчати політичні можливості та механізми втілення цих ідеалів, а також супутні зовнішньополітичні сприятливі та несприятливі обставини. Натомість проєктувати і розробляти правові механізми та інституції можливої імплементації зазначених ідеалів у суспільстві необхідно правникам. Історикам належить увиразнювати історичний досвід спроб втілення таких намірів у нашому та інших суспільствах. Якщо підсумувати коротко, філософія визначає, яким суспільству необхідно прагнути стати в ідеалі, соціологія — яким воно наразі реально є, історія — яким воно дійсно було в минулому і за яких умов успішно змінювалося на краще, політичні науки — які є можливості та шляхи поступу до ідеального бажаного стану суспільства, правові науки — як унормувати ці можливості та шляхи бажаного суспільного поступу.

ВІКТОРІЯ СМАКОТА,

кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-1916-1034>

В.М. Ворона: тернистий шлях в науку

Валерій Михайлович Ворона пройшов нелегкий шлях у своєму житті: від випускника школи-семирічки невеликого містечка в Гомельській області до одного з найбільш авторитетних учених великої країни, яка стала для нього другою Батьківщиною, за долю якої він переживав (і цей мотив незмінно був присутнім у всіх його виступах, статтях, розмовах). Валерій Михайлович отримав не просто найвище наукове звання академіка Національної академії наук, а став одним із творців української соціологічної науки.

Валерій Ворона народився у білоруському містечку Речиця 5 березня 1940 року, напередодні великої війни. Змалку він відчув усі жахи воєнного часу: від 1941-го до 1945 року разом зі старшими братом та сестрою жив в евакуації у Пензенській області; рідне місто Речицю було визволено у листопаді 1943-го, а батько так і не повернувся з фронту (загинув 1942 року й був похований далеко від дому, у Новгородській області). Мати працювала на фанерно-меблевому комбінаті, а майбутній академік ходив до школи № 7. Життя у повоєнному зруйнованому запеклими боями місті було небагатим, а за сучасними уявленнями — зовсім злиденним.

У 14 років (1954-го) Валерій Ворона закінчив сім класів речицької школи та вступив до Гомельського технікуму залізничного транспорту. В той час почалося пришвидшене переоснащення залізниці новою технікою: паровозами з якісно новими технічними характеристиками. Поетапно оновлювалися залізничні колії. Виконувати ці складні завдання могли тільки добре підготовлені, з міцними спеціальними знаннями кадри. Тож у 18 років Валерій Ворона почав працювати на Південно-Західній залізниці стрілочником на станції Фастів II, а згодом — черговим по залізничному парку на станції Казатин (Козятин) I.

У 1959 році почалася трирічна служба в армії: курсантом, механіком, старшим авіаційним техніком. За спогадами одного із друзів-однокурсників, саме в такому вигляді — у воєнній формі та армійських чоботах — Валерій Ворона прийшов вступати до одного з найкращих вишів тодішньої республіки, і 1962 року був зарахований на економічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

Економічне відділення КДУ, на якому він навчався у 1962–1965 роках, стало не лише місцем набуття теоретичних знань про економічний розвиток суспільства, а й осередком набуття вірних та надійних друзів — того безцінного багатства, яке зберігалось та примножувалося впродовж усього життя.

У 1965–1967 роках молодий випускник економічного факультету працює економістом у відділі техніко-економічних досліджень Інституту УкрНДІ-

Пластмаш, а вже у 1967-му відбувся успішний вступ до аспірантури Київського інституту народного господарства. За три роки Валерій Михайлович проходить шлях від аспіранта та асистента до старшого викладача, а з 1972-го до 1980-го — доцента кафедри політекономії, заступника декана, а згодом — декана заочного факультету та проректора інституту з навчальної роботи. КІНГ, де починалася наукова кар'єра В.М. Ворони, визначив його подальший шлях у науковому пізнанні, світосприйнятті та самоідентифікацію — відтоді Валерій Михайлович називав себе ніяк інакше, а тільки політекономом. Так сказано і в назві його останньої монографії — «Соціологічні нариси політекономи».

У 1980 році він різко змінює професійну спрямованість, і з кабінетної роботи приходить у промисловий сектор, ставши начальником лабораторії наукової організації праці та управління виробництвом на Київському мотоциклетному заводі. П'ять років роботи на заводі доповнили теоретичні знання про економічні процеси практичним досвідом у сфері організації праці, управління, трудових відносин та розв'язання конфліктів на виробництві. Із цими знаннями, набутими у робітничому заводському середовищі, Валерій Михайлович повернувся до Київського інституту народного господарства, а згодом — і до відділу соціології праці Інституту філософії НАН, де 1988 року він отримує посаду завідувача відділу соціології праці у Відділенні соціології Інституту філософії.

1990 року, захистивши докторську дисертацію на тему «Концепція господарювання: теорія та методологія», він стає завідувачем відділу соціології праці (згодом — відділ соціології ринкової економіки, а з 1996-го — відділ економічної соціології) Інституту соціології НАН України. Відтоді він став не тільки політекономом, а й економсоціологом — ученим, чие розуміння суспільних процесів завжди вирізнялося масштабністю, системністю та притаманним тільки справжнім суспільствознавцям гуманістичним підходом.

Науково-дослідницькі досягнення В.М. Ворони визнають і в українській науковій спільноті — 1992 року йому присвоєно звання професора; цього ж року він стає директором Інституту соціології НАН України; 1998-го йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України»; з 2000-го він член-кореспондент НАН України за спеціальністю «Соціологія». У травні 2006 року Валерія Михайловича Ворону обрано академіком Національної академії наук України.

Аналіз стану українського суспільства став головною метою наукової діяльності академіка В.М. Ворони, і 2009 року в його науковому звіті зазначається (висновки, які, здається, не втратили своєї актуальності і через п'ятнадцять років): «Повноцінна демократія як форма державного устрою неможлива без формування громадянського суспільства і доступності інформації. Реальна свобода немислима без дотримання усіма і кожним законності в державі та безпеки життя. Громадянське суспільство несумісне з бідністю населення, а подолання бідності та зростання добробуту громадян неможливі без відповідної продуктивності праці і розвитку матеріального виробництва. Сама ж політична незалежність держави (державність) неможлива без високої моральності і духовності нації, патріотизму як готовності більшості людей і перш за все політичної еліти до самопожертви заради блага народу і величі країни. Дослідження соці-

ально-економічного розвитку України за роки незалежності дає змогу зробити висновок, що моральний чинник сьогодні також є і одним із головних у підвищенні ефективності економіки, а моральність керівництва країни має вищу цінність, ніж професійні знання чи партійна належність».

Таким постає для нас Валерій Михайлович: людиною, яка пройшла у своєму житті і суворе дитинство, і тяжку фізичну працю в селі та на виробництві, і труднощі студентського життя, але зберегла вірність своїм друзям, кришталеву чесність у наукових працях і в спілкуванні з оточенням. Але разом із тим він був абсолютно урівноваженим, ввічливим, спокійним, вмів слухати та приміряти навіть безмежно протилежні за поглядами сторони — така людина залишає слід не тільки в науці, а й в історії, в суспільній пам'яті, в державному будівництві. І слід цей матеріальний: він — у створеному Інституті соціології, у втілених проєктах національного масштабу, у вчених, які написали свої кандидатські та докторські роботи під керівництвом Валерія Михайловича. Цей внесок переживе його творця на роки й десятиліття, втілиться у множині послідовників у науці, у теоретичних розробках і практичних дослідженнях.

ЕДУАРД АФОНІН,

доктор соціологічних наук, професор кафедри публічної політики ННІ публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<http://orcid.org/0000-0002-7493-6907>

АНДРІЙ МАРТИНОВ,

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

Автори присвячують цю публікацію колегам, які підставили своє плече у створення психодіагностичних методик та у здійсненні польових етапів моніторингових досліджень, зокрема: [Ользі Балакіревіч], Тетяні Бондар, [Олександрю Вишняку], Олені Донченко, [Леоніду Бурлачуку], Олексію Гражданкіну, Дмитру Дмитруку, Майклу Ніцше, Давіду Ротману, Тетяні Кошечкіній, Миколі Чурилову

Архетипи колективного несвідомого як джерело інноваційного розвитку сучасного — постмодерного суспільства

22 вересня 2021 року під час конференції в Сорбонні з нагоди 100-річчя від Дня народження французького соціолога Жильбера Дюрана, послідовника Карла Юнга, нами була оприлюднена культурно-історична концепція психосо-

ціального розвитку. Ця концепція була розроблена на основі ідеї французького психолога Сержа Московічі щодо взаємозв'язку між психічним і соціальним та домінуючого впливу першого в сучасному — постмодерному суспільстві. Також було взято до уваги ідеї засновників аналітичної психології австрійця З. Фройда і швейцарця К. Юнга щодо взаємозв'язку між свідомим і несвідомим та впливу останнього на соціальний розвиток людини, зокрема впливу на нього архетипів колективного несвідомого, котрі француз Ж. Дюран поділяв на два класи: «логос» і «міфос».

Слід зауважити, що нова — постмодерна епоха, яку відкрили людству події Великої депресії 20–30-х років XX століття, сфокусувала наукові пошуки на пізнанні взаємозв'язку між соціальним і психічним у розвитку людини. Так, М. Монтесорі та Е. Фром розглядали вплив соціального середовища на психічне здоров'я та поведінку особистості, А. Антоновський вивчав вплив соціальних нерівностей на здоров'я та психічне благополуччя людини, Ф. Зимбардо своїм «тюремним експериментом» встановив взаємозв'язок між соціальними ролями та психічним станом людей, Л. Виготський дослідив взаємозв'язок між індивідуальним і соціальним розвитком дитини крізь призму культурно-історичного підходу тощо.

Основою нашої побудови, власне, і стали постулати культурно-історичної теорії розвитку психіки людини Льва Виготського. Його концепція дає нам підстави розглядати архетипи-логоси як джерело інноваційного розвитку сучасного — постмодерного суспільства, ключовим (домінантним) персонажем якого стає раціональний психотип людини.

Для прояснення цієї ідеї розглянемо результати здійснених Українською школою архетипіки у період з 2002 до 2023 року моніторингових досліджень соціетальних (психосоціальних) змін в Україні. В них привертає увагу те, що в нинішніх суспільно-трансформаційних процесах в Україні кардинальних перетворень зазнає психосоціальна структура суспільства. На зміну панівному колись в радянській суспільній системі психотипу «ірраціональної» людини із властивими їй якостями — екстраверсією, емоційністю, ірраціональністю, інтуїтивністю, екстернальністю, екзекутивністю — приходять новий психотип «раціональної» людини з такими характерними для неї властивостями, як інтроверсія, прагматичність, раціональність, сенсорність, інтернальність та інтенціональність.

Щоправда, ця змінна динаміка виявляє нелінійний характер. Так, народжені під час «Помаранчевої революції» (2004) нові — притаманні «раціональній» людині психосоціальні властивості, зазнали 2006 року певної інверсії. Принаймні 4 із 6 набутих ознак (інтроверсія, прагматичність, сенсорність, інтернальність) нівелювалися, суспільство відкотилося до колишніх якісних ознак (екстраверсії, емоційності, інтуїтивності, екстернальності), а українська спільнота в цілому дійшла до патопсихологічного стану. Сутнісно це виявилось в розірваності внутрішніх взаємозв'язків між політичною, економічною і культурною підсистемами суспільства, а зовні нагадує сформульований Блюмою Зейгарник діагноз «психоневроз відкладеної дії» з характерною для нього непрогнозованістю загальної поведінки суспільства.

Слід також підкреслити, що в контексті суспільної трансформації відповідних змін зазнає і природа людської ідентичності. За нових суспільних умов народжується новий її різновид — соціетальна ідентичність, характерна для індивіда суспільства постмодерної доби; це характеристика індивіда (і суспільства) під кутом зору його ототожнення із самим собою в контексті зв'язності та непервності власної зміни «вчора–сьогодні–завтра».

Узагальнену картину соціетальних (психосоціальних) суспільних змін демонструє показник флуктуаційної динаміки коду культури України (1992–2023), який засвідчує, що загальний вектор тяжіння української суспільної системи спрямований на радикальне (дзеркальне) оновлення якісних психосоціальних ознак. Причому трансформаційні процеси набирають обертів, стають дедалі вагомішими для соціально-інституційних форм і патернів масової поведінки людей. Продовжуючи думку М. Московічі, можна стверджувати, що внаслідок нинішніх соціетальних змін взаємозв'язок між соціальним і психічним радикально змінюється на користь останнього. А саме: психічне, а точніше, психологічне набуває ознак системотвірного начала.

Іншими словами, саме психологічне стає передумовою подальших соціально-інституційних змін та розв'язання всіх соціально-інституційних проблем — політичних, економічних, культурних в контексті, так би мовити, їх соціально-матеріальних репрезентацій. Відповідно й несвідоме стає передумовою інноваційних ідей і практик у сучасному — постмодерному суспільстві.

Уточнюючи цю гіпотезу можна прогнозувати, що суб'єктом соціальної інновації у постмодерному суспільстві ставатиме «раціональний» психотип людини, а каналом її виявлення — механізм людської інтуїції. Ба більше, отримані в перебігу моніторингу соціетальних змін в Україні емпіричні дані стають надійним підґрунтям не тільки для підтвердження думки С. Московічі про вплив психічного (психологічного) чинника на соціально-інституційну поведінку України, а й для прогнозування впливу на інноваційний розвиток суспільства такої його психологічної складової, як архетип колективного несвідомого, або, просто кажучи, «бекграунда історії людства та історії українського народу». Передусім це стосується архетипу-логосу, що його спроможна артикулювати завдяки розвиненому механізму інтуїції людина з психотипом «раціонала». Цілком доречно уточнити, що до війни, за даними наших моніторингових досліджень, в Україні нараховувалося орієнтовно 24–26% людей-раціоналів, або «самодостатніх» українців. Очікується, що прогностична кількість таких українців на кінець російсько-української війни наблизиться до своєї граничної кількості для української культури (38%).

Таким чином, спираючись на культурно-історичну концепцію розвитку людини Л. Виготського, запропоновану Ж. Дюраном класифікацію архетипів колективного несвідомого на два їх різновиди — логос і міфос, а також на результати моніторингових досліджень динаміки змін психосоціальної структури України, можна побудувати цілком узгоджену, несуперечливу й емпірично обґрунтовану культурно-історичну концепцію становлення і розвитку архетипів колективного несвідомого та їхнього впливу на інноваційний компонент суспільного розвитку.

АЛЛА ЛОБАНОВА,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету

<https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

МИКОЛА ТУЛЕНКОВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0003-3768-3856>

Ризик-менеджмент в умовах воєнного часу: у пошуках ефективних стратегій

Збитки, яких російська агресія завдала народному господарству та екології України за 2 роки повномасштабного вторгнення, як зазначають фахівці Київської школи економіки (KSE), сягають понад \$155 млрд. Однак, незважаючи на постійні загрози з боку країни-агресора, Україна продовжує захищати свою незалежність і державний суверенітет. І хоча промислова та енергетична інфраструктура країни потерпають від постійних ракетних ударів, економіка продовжує функціонувати, і, як свідчить Держкомстат України, реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) країни у третьому кварталі 2023 року зріс на 9,3% порівняно з третім кварталом 2022-го, а це означає, що підприємницькі структури змогли певною мірою адаптуватися до воєнного стану і переорієнтували діяльність своїх підприємств за умов війни. Це уможливилось завдяки запровадженню їхнім керівництвом відповідних засобів управління в кризових умовах. Однак актуальною залишається потреба в пошуку таких стратегій управління підприємствами, які б забезпечили їхню безперерйну діяльність у ситуації постійних ризиків, що виникають внаслідок тривалої воєнної агресії.

Соціально-економічний розвиток країни не може відбуватися весь час стабільно і врівноважено, оскільки завжди існують зовнішні обставини, що впливають на його динаміку. До них можна віднести процеси фінансової нестабільності, зокрема інфляцію, реструктуризацію великих підприємств, політичні протиріччя, зростання світових цін на енергоносії, воєнні конфлікти тощо. За таких обставин виникають різноманітні *ризики*, тобто *імовірність* виникнення певних збитків або зниження доходів будь-якої підприємницької структури, спад економіки, зниження темпів соціально-економічного розвитку порівняно з прогнозним варіантом.

Ризики в соціально-економічній сфері існують завжди, оскільки існує приватна власність на засоби виробництва матеріальних та духовних благ, що потребує від управлінських органів різних рівнів — від підприємців до державних урядових структур — владнання несприятливих економічних (виробничих, фінансових, кредитних, ресурсних, екологічних тощо) ситуацій та наслідків, що

виявляються в неповноті або неточності наявної інформації про можливі втрати та збитки, а також дається взнаки у пов'язаних із цим витратах і результатах.

У соціально-економічній царині існують різноманітні види ризиків, такі як операційні, виробничі, комерційні, фінансові, кредитні, підприємницькі, інвестиційні, страхові тощо, які мають функційну природу, що надає підстави більш системно розкривати їхню суть. Приміром, *інноваційна функція* ризику стимулює пошук нетрадиційних підходів до розв'язання ризикових ситуацій, які виникають у сфері економіки; *аналітична функція* зумовлює необхідність проведення наукових розвідок щодо визначення альтернативних варіантів при ухваленні рішень зі зниження ступеня їхнього впливу на економічну діяльність; *регулятивна функція* має суперечливий характер і уявлюється у *двох формах*: а) конструктивна, що передбачає подолання невизначеності шляхом впровадження нових способів, що руйнують загальноприйнятні стереотипи; б) деструктивна, за якої не враховується дія об'єктивних закономірностей і наявна інформація стосовно динаміки розвитку виробничих процесів і явищ; *захисна функція* виявляється у забезпеченні соціально-економічної стабільності держави, що надає можливість її менеджменту йти на виправданий ризик у перебігу реалізації цілей своєї діяльності.

Ризик-менеджмент, як показує аналіз, доцільно розглядати як таку стратегію управління ризиками в соціально-економічній царині, яка завжди спрямована на визначення керівним суб'єктом кількох альтернатив в разі ухвалення управлінських рішень, вибір яких здійснюється, як правило, за умов обмежених ресурсів. Стратегія ризик-менеджменту на підприємстві передбачає певні заходи та правила, на базі яких ухвалюються антикризові рішення та визначаються адекватні методи розв'язання ризикових подій і ситуацій. Алгоритм стратегії ризик-менеджменту підприємств у загальному вигляді складається, на наш погляд, з таких *операціональних етапів*: 1) збирання інформації про господарську ситуацію та її аналіз; 2) визначення ймовірних ризиків при вкладанні ресурсів у виробництво; 3) аналіз варіантів отримання прибутку та ризиків його неотримання; 4) аналіз можливих стратегій управління ймовірними ризиками; 5) вибір найефективнішої стратегії управління ймовірними ризиками; 6) вибір та реалізація методів та прийомів зниження ризиків у виробництві; 7) врахування соціально-психологічного сприйняття ризикових наслідків; 8) контроль за реалізацією стратегії управління ризиками на підприємстві; 9) оцінка та коригування обраної стратегії управління ризиками на підприємстві. Саме такий алгоритм ризик-менеджменту може бути застосований у кожній організації в умовах воєнного стану, коли економічна ентропія (невизначеність) набуває доволі високого рівня.

Вважаємо, що ключовим етапом ефективної стратегії ризик-менеджменту підприємств за умов війни є етап вибору адекватних методів, способів і засобів управління ризиком. Серед базових *методів ризик-менеджменту* бізнес-підприємств, що діють в умовах воєнного стану, вирізняються такі *методи*: а) зниження ризику; б) передача ризику; в) розподіл ризику; г) прийняття ризику. Понад те, ефективна стратегія ризик-менеджменту в умовах російсько-української війни, як свідчить проведений аналіз, ґрунтується на таких пріоритетах:

релокація (переміщення бізнесу) із зони бойових дій, прифронтової зони і з тимчасово окупованих територій у більш безпечні регіони країни;

виважений ризик-менеджмент, який враховує реалії повномасштабної війни;

диверсифікація виробництва, зокрема на підставах розширення асортименту товарів та послуг, пошуку нових ринків збуту, зокрема випуску військово-оборонної продукції;

«міцна управлінська команда», в якій культивується «культура постійних поліпшень» в усіх сферах бізнесової діяльності, незважаючи на воєнний стан;

запровадження цифрового ризик-менеджменту, завдяки якому інформаційна база підприємств у стислі терміни переноситься у хмарне середовище, що сприяє її збереженню і використанню в подальшій бізнесовій діяльності.

Воєнний стан, у якому перебуває сучасне українське суспільство внаслідок повномасштабного вторгнення РФ, потребує ефективних підходів до управління підприємствами для збереження їхньої продуктивної діяльності. Одним із них є запровадження стратегій ризик-менеджменту, завдяки яким виявляються ймовірні ризики у виробничо-господарчій діяльності; розробляються адекватні й конкретні заходи щодо запобігання збиткам від впливу непередбачених ризикових обставин, які виникають внаслідок російської агресії, або зменшення їхніх розмірів; реалізується така стратегія ризик-менеджменту підприємства, яка дає змогу не тільки найбільш оперативним чином нейтралізувати або компенсувати ймовірні негативні результати, а й максимально використовувати наявні можливості з метою отримання високого підприємницького доходу. Головними чинниками, на яких ґрунтується *ефективна стратегія ризик-менеджменту*, є такі: раціональна система управління ризиками; науково обґрунтована система ідентифікації та вимірювання ризиків; продуктивна система супроводження, моніторингу та контролю ризикових ситуацій. Подальшого дослідження потребують інноваційні підходи до ризик-менеджменту в умовах тривалого воєнного стану.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

Матеріальний стан та зайнятість українців за умов війни: соціологічні нариси

Передусім розглянемо параметри дослідження. Генеральна сукупність, яку репрезентує вибірка опитування, — доросле населення віком від 18 до 69 років, що користується смартфоном. За нашими оцінками це близько 74% дорослого населення України. Польовий етап опитування (виконавець — Соціологіч-

на група «Рейтинг», замовник — Інститут соціології НАН України) відбувся на початку жовтня 2023 року. Кожне інтерв'ю здійснювалося у два етапи: CATI => CAWI. На етапі телефонного опитування (CATI, генерація мобільних телефонних номерів випадковим чином) здійснювалася спроба залучити респондента до опитування, а також фіксувалася головна демографічна інформація. У разі успіху на першому етапі респондентові надсилалося посилання на онлайн-анкету з основними запитаннями (етап CAWI). Було опитано 2767 респондентів, статистична похибка з урахуванням дизайн-ефекту дорівнює 2,1%.

Рівні матеріальної депривації. З метою визначення перепон у задоволенні матеріальних потреб було використано таке запитання: «Оплата чого з наведеного Вам “по кишені”, тобто не передбачає економії, запозичень або фінансової допомоги?» Відповіді становили сумісні альтернативи, що описують різні види благ, отримання яких потребує матеріальних витрат. На підставі експериментальної моделі відповіді за цим запитанням були трансформовані у рівні матеріальної депривації: максимальний (19,0%), високий (25,2%), середній (27,4%), низький (18,9%), нульовий (9,5%).

Матеріальні стресори війни. На підставі аналізу психологічних стресорів військового часу було визначено два з них, які мають матеріальний характер та взаємодоповнюють один одного: значні фінансові або матеріальні втрати та втрата роботи. Перший з них був актуальним для 51,6% опитаних, другий — для 35,1%.

Статус зайнятості. У цьому випадку ми включили до аналізу три альтернативи — повна зайнятість (понад 30 годин на тиждень), часткова зайнятість (менш як 30 годин на тиждень), самозайнятість. Загалом у вибірці виявилось 69,1% респондентів, що вказали той чи той вид зайнятості. Проте слід пам'ятати, що через обмеження максимального вікового параметра генеральної сукупності у нашому дослідженні (69 років) частка тих, хто працює, стосовно всього дорослого населення України буде нижчою. У нашій вибірці про повну зайнятість заявили 47,5% респондентів, про часткову — 9,3%, про самозайнятість — 9%. Решта респондентів (3,3%) вказали по два види зайнятості. Лише один респондент зазначив усі три види зайнятості.

Потреба у матеріальній підтримці. Щодо цього аспекту 20,8% відзначили, що вже отримують матеріальну підтримку або виплати. Ще 35,0% повідомили, що не отримують такої допомоги, але мають потребу. Близько третини відповіли, що не мають потреби у такій допомозі. Вагався із відповіддю на це запитання кожен десятий.

Регресійна модель. В якості залежної змінної лінійної регресії було використано рівень матеріальної депривації, в якості незалежних змінних — матеріальні стресори (фінансові втрати та втрату роботи), вид зайнятості респондента, а також потребу в матеріальній підтримці. Усі вказані чинники продемонстрували статистично значимий зв'язок із залежною змінною в межах цієї моделі. Найвідчутніший вплив при цьому справляє відсутність матеріальних або фінансових втрат через війну, повна зайнятість або самозайнятість, а також відсутність потреби у матеріальній допомозі. Загалом модель пояснює 19,7% мінливості ознаки.

Вплив рівня матеріальної депривації на ціннісно-мотиваційні стани. У дослідженні було застосовано Індекс ціннісних сил та амбіцій, що складається із 26 індикаторів, які оцінюють сили та амбіції щодо реалізації 13 індивідуальних цінностей: психологічний комфорт, міжособистісні стосунки, фізичне здоров'я, особисту свободу, моральність, багатство, домашній комфорт, красу, статус, владу, самореалізацію, знання, дозвілля. Додатково, Індекс дає змогу побудувати 4 показники, що фіксують виразність ціннісно-мотиваційних станів:

рівень ціннісної апатії, або сукупної незацікавленості в реалізації тих чи тих індивідуальних цінностей;

рівень ціннісного виснаження, або сукупного бажання реалізувати ті чи ті індивідуальні цінності за недостатності життєвих сил для цього;

рівень ціннісної фрустрації, або сукупного бажання реалізувати ті чи ті індивідуальні цінності за відчуття незалежності такої реалізації від самого респондента;

рівень ціннісної сили, або сукупного бажання реалізувати ті чи ті індивідуальні цінності за наявності життєвих сил для цього.

У разі визначення рівнів останніх не враховувалися індикатори цінності багатства: достатні фінансові накопичення та надійне джерело доходів. Це зроблено, щоб позбутися перехреснення змісту залежної та незалежної змінних.

Найбільш очевидною закономірністю виявилось поступове послаблення стану фрустрації, а також посилення стану сили за послаблення виразності матеріальної депривації. Зміни є суттєвими: якщо за максимального рівня матеріальної депривації виразність ціннісно-мотиваційного стану сили поступається сукупній виразності негативних станів в 1,7 раза, то за нульового рівня — переважає їх більш як утричі.

Висновок. Цілоком очікуваним за умов широкомасштабної війни є погіршення матеріального стану українців. На це вказують як повідомлення респондентів про відповідні стресори, так і відчутна ціннісно-мотиваційна фрустрація, коли йдеться про індикатори індивідуальної цінності багатства. Це закономірно призводить до значної матеріальної депривації в українському суспільстві. Лише 28,4% опитаних характеризуються низьким її рівнем або повною відсутністю. Значна вираженість матеріальної депривації, поряд з іншим, послаблює ціннісно-мотиваційну сферу. Так, за максимального або високого рівня матеріальної депривації (сукупно 44,2% опитаних) переважання негативних ціннісно-мотиваційних станів (апатії, виснаження та фрустрації) є суттєвим.

МАРГАРИТА ШИРОКОВА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0003-0055-4460>

Сервісизація як ключовий чинник українського соціально-економічного розвитку: погляд соціології

Закономірний процес трансформації індустріального суспільства, що підвищує продуктивність праці та матеріальний добробут, призводить до зростання попиту на різноманітні послуги. У 1960–1970 роках економічні структури багатьох країн змінювалися, автоматизація та інформатизація збільшували пропозицію послуг, зростання яких виявлялося у частках ВВП та рівня зайнятості. Розвинені країни вже вважають послуги сектором, що найшвидше зростає. За даними Світового банку, до двох третин глобального ВВП припадає на сектор послуг (64% у 2021 році). Україна також відзначалася зростанням частки послуг у ВВП до 50,3% у 2019 році, але у 2022-му внаслідок повномасштабного вторгнення цей сектор значно просів (до 18,5%) і йому необхідна серйозна підтримка. Порівняно з розвиненими країнами частка послуг в економіці України залишається недостатньою, навіть з урахуванням вибухового зростання ІТ-сектору та успіхів у рейтингах аутсорсингових компаній.

Знаннєвий сектор стає ключовим для економік XXI століття. Бізнес-послуги, такі як ІКТ, фінанси та наука, не лише надають конкретні послуги, а й сприяють інноваціям та зайнятості. Розвиток технологій та глобалізація призвели до нових можливостей для сервісної економіки. Зростання сфери послуг, зокрема знаннево-інтенсивних, пояснюється технологічними зрушеннями, екологічною свідомістю та конкуренцією. Сервісизація спричинює зменшення залежності від навколишнього середовища та ресурсів. Зараз нагальною є необхідність впровадження сталих сервісних інновацій за умов глобальної зеленої революції та зміни споживчого попиту. Все це сприяє росту економіки, забезпечуючи зайнятість та додану вартість, та посилює роль послуг у сучасному світі.

У сучасній науковій літературі визначення сервісизації різняться, але всі їх об'єднує орієнтація на надання різноманітних послуг, що доповнюють фізичні продукти для створення додаткової вартості. Сервісизація суспільства — це процес, за якого частка економіки, спрямована на надання різноманітних послуг, зростає порівняно з часткою виробництва товарів. Термін охоплює різні царини життя, від економіки та бізнесу до культури, освіти, науки, мистецтва, технологій, спорту, медицини, дозвілля тощо. У контексті сервіс-домінантної логіки сервісизацію можна визначити як процес співвиробництва цінності в

процесі обміну, комерційного та соціального. Цей підхід враховує сучасні тенденції споживчого підходу та виклики глобального ринку послуг.

Високорозвинена сервісна економіка має зв'язок із філософією служіння, яка підкреслює важливість відданості, допомоги та задоволення потреб інших. Сервісизація також визначає спосіб споживання, сприяючи змінам у споживчих практиках та культурних уподобаннях. Це створює екосистему, де важливим є як сам продукт чи послуга, так і враження від їх отримання.

Соціологічний підхід є важливим для аналізу соціально-економічного розвитку в контексті сервісизації та стратегій управління цим процесом. Сервісизація впливає на організацію робочих місць, ринкові відносини та споживчі звички. Культурні та соціальні цінності визначають попит на різні види послуг.

Сервісизація споживчого ринку змінює спосіб споживання, сприяючи росту сервісних моделей та взаємодії між споживачами. Зі зростанням сервісизації, культура обслуговування також зазнає змін. Висока якість обслуговування та позитивний досвід стають ключовими критеріями для споживачів. Соціальні мережі насичені відгуками українських споживачів щодо закордонного сервісу з негативними відтінками, тоді як домашній сервіс для них є прикладом вищих стандартів обслуговування. Українці, які жили за кордоном, в Україні високо оцінюють комфортний графік роботи магазинів і ресторанів, співвідношення ціна–якість у послугах індустрії краси, диджиталізацію комерційних, державних і фінансових послуг, зручність поповнення мобільного та грошових переказів, якість та швидкість інтернету, а також логістичну сферу і поштової/кур'єрські відправлення. Загалом український сервіс під час повномасштабного вторгнення проявив стійкість і адаптацію.

Сервісизація може впливати на соціальні нерівності та інклюзію. Соціологічний аналіз може виявляти, як різні сервіси розподіляються у суспільстві, чи стають вони доступними для всіх верств населення. Можливо, доцільно запропонувати новий напрям досліджень — «соціологія сервісизації», який поєднував би принципи соціології та вивчення процесу сервісизації суспільства та економіки. Такий підхід може розглядати соціальні аспекти та вплив сервісизації на різні царини життя.

Перехід від масового виробництва до надання індивідуалізованих послуг призводить до більш глибокої взаємодії між компаніями і споживачами. Надання послуг може передбачати активну участь споживача, який не лише фізично присутній під час надання послуги, а й активно взаємодіє та співпрацює у її створенні. Соціологія сервісизації може також вивчати роль цифрових платформ та гіг-економіки у способах взаємодії людей на ринках праці та послуг, а також вплив цього на споживчий попит і конкурентоспроможність підприємств.

Сервісизація суспільства впливає на організацію праці, вигляд та характер робочих місць. Соціологія вивчає ці зміни та їхній вплив на зайнятість і професійні кар'єри. У бізнес-послугах, які вимагають високого інтелекту, специфічних навичок і знань, ключовою стає здатність людей працювати з новітніми технологіями та застосовувати високий рівень експертизи. Ефективна комуні-

кація та аналітичні здібності також стають важливими для успішної взаємодії з клієнтами та розв'язання утворюваних проблем.

Крім того, культурні засади та цінності визначають, як суспільство сприймає та інтерпретує сервісизацію; соціологія сервісизації може допомогти глибше зрозуміти вплив цього процесу на різні царини суспільства та визначати, які чинники впливають на прийняття цих змін.

У контексті сервісизації Україна видається унікальною через соціокультурні, історичні та економічні особливості, що впливають із сучасних трансформацій у філософії служіння та відображають нові потреби та вимоги суспільства. Країна славиться своєю культурною спадщиною та важливістю спільнотних цінностей, що впливає на сприйняття ролі підприємств та організацій у суспільстві. Міжособистісні відносини в Україні відіграють ключову роль, коли розгалужені та міцні зв'язки є не тільки заміником формальної взаємодії, а й ефективним каналом отримання послуг та допомоги. Філософія служіння базується на ідеї допомоги та підтримання позитивних міжособистісних відносин. За сучасних умов в Україні спостерігається перехід від «совкового хамства» до акценту на якості обслуговування та взаємодії з клієнтами.

Глобальний рух у напрямку сервісизації відображається в економічних та соціокультурних трансформаціях. Навіть за умов внутрішніх викликів та воєнного стану Україна слідує за світовими тенденціями. Ініціативи українських компаній свідчать про певний позитивний рух у галузі, яка має підтримку з боку влади та демонструє підвищення рівня ділової впевненості. Але є виклики для ефективної сервісизації української економіки, такі як виїзд висококваліфікованих спеціалістів, низькі зарплати та недостатня інфраструктура. Ментальні бар'єри також гальмують розвиток. Спрямованість на розвиток сфери бізнес-послуг та інновацій може бути кроком до збалансованої та конкурентоспроможної економіки.

ЄВГЕН СІРИЙ,

доктор соціологічних наук, професор Науково-дослідницького центру «Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені Олександра Яременка» Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, старший науковий співробітник відділу теорії та історії соціології Інституту соціології НАН України

<http://orcid.org/0000-0003-3396-8168>

Підприємництво в Україні у фокусі уваги вітчизняної соціології: хронологічні нариси

Розмаїття соціальних змін різнорівневого характеру, які почали масово з'являтися в українському соціумі із початком набуття незалежності України, звісно, не залишилося поза увагою вітчизняної соціологічної науки. Ще тоді одним з радикально нових феноменів для дослідження стали для неї підприємництво та ринок.

Вивченню цього явища та його похідних із «класичних часів» дотепер приділяють відповідну увагу. Дослідження вітчизняного підприємництва та підприємців за останні три з половиною десяти років становили істотний сегмент масиву теоретичних та емпіричних соціологічних досліджень та соціальних обстежень. Саме тоді вітчизняна соціологія зіткнулася із цим принципово новим і разом із тим інтенсивно мінливим об'єктом та його вихідними ознаками та проявами.

Вивчення підприємництва в Україні попервах відбувалося переважно у рідше розвідувально-пошукових стратегій і дескриптивних проєктів, що характеризувалися пошуком ідентифікаторів нової соціальної верстви, аналізом проблемних царин, вимірюванням стандартних (соціально-демографічних, соціально-економічних, соціально-статусних тощо) параметрів з урахуванням особливостей функціонування й розвитку пострадянської соціально-економічної системи в Україні. Можна сказати, що із шерегу дослідницьких установ (у полі соціологічної науки) та їхніх представників, що займалися дослідженням підприємництва в Україні, Інститут соціології НАНУ був в авангарді таких дослідницьких започаткувань.

З початку 1990-х років почали з'являтися перші конструктивні дослідження вітчизняних соціологів з підприємницької проблематики. Вагому роль у формуванні бази соціології підприємництва відіграли такі дослідницькі тематики, як: зміни у трудовій поведінці (А. Арсеєнко), суб'єкти та цінності підприємництва в Україні (В. Пилипенко), соціокультурний феномен підприємництва (О. Бондаренко), мотивація підприємництва (Є. Сірий, Н. Нельга), портрет українського підприємця (В. Ворона, Є. Суїменко, С. Донченко, О. Злобіна, В. Тихонович), соціокультурний детермінант підприємницької поведінки (О. Левцун), підприємницька активність у формах девіації (О. Бандурович), історико-соціологічні аспекти підприємництва (О. Бондаренко), психологічні аспекти підприємництва (Ю. Пачковський), соціокультурний контекст становлення та розвитку підприємництва в Україні (Н. Комих) та ін.

Надалі, із початком 2000-х років, як показує практика, логіка розвитку дослідницької стратегії актуалізувалася в орієнтації на взаємозв'язки факторів підприємницької діяльності в сучасному вітчизняному суспільному розвитку, реалізуючи тим самим пояснювальну стратегію, предметна царина якої охоплювала фактори підприємництва як одного з елементів такого розвитку, виокремлення в рамках соціологічної науки підприємців як емпіричного об'єкта, виявлення та вимірювання їхніх емпіричних референтів, групування та класифікацію підприємницьких суб'єктів за характером прояву етичних, ментальних та низки інших ознак, аналіз різномірних змін в українському соціумі із розвитком підприємництва тощо. Цей період вивчення вітчизняного підприємництва представлений, зокрема, такими предметами дослідження, як: «неформальні практики підприємництва» (О. Запорожець, Т. Шанін, М. Лукашевич, Н. Ігнатюла), психологічні чинники підприємницької активності (Ю. Красилюва), підприємницький інтерес (В. Зянько), підприємництво у транзитивній/трансформаційній економіці (В. Узнов, В. Кредісов), демографічні аспекти вітчизняного підприємництва, самозайнятність населення (О. Іващенко), інсти-

туціалізація українського підприємництва, великий бізнес та суспільство (О. Рахманов), соціально-філософський аналіз підприємницької поведінки (М. Титарчук), підприємницький етос в Україні (О. Дворцова), підприємницька активність (А. Лоза), форми підприємництва в Україні (Г. Шимечко), підприємництво у масовій свідомості (В. Суковата), підприємництво у дзеркалі соціології (В. Пилипенко), соціокультурна легітимність підприємництва в українському суспільстві (Г. Коржов), підприємництво як соціально-економічний чинник регіонального розвитку (З. Варналій), підприємництво на селі (О. Матусова) та ін. Крім того, почали з'являтися й видання систематизованого прикладного характеру із соціології підприємництва.

У зв'язку з новими характеристиками ринку праці, що виникли в результаті структурних зрушень в економіці, суттєвим моментом у дослідженні стимулювання економічного розвитку України та розв'язання проблеми безробіття, стала проблематика заохочення самозайнятості молоді та розвитку молодіжного підприємництва. Проблеми молодіжного підприємництва та самозайнятості в різних аспектах, зокрема вивчення взаємозв'язку інституційного сприяння в умовах трансформаційних змін стали предметом уваги таких дослідників, як А. Артющкова, К. Бондаревська, Є. Боярін, В. Гросул, М. Головатий, В. Головенько, О. Дідух (соціологічний аналіз проблем безробіття), М. Дядюк, С. Зубкова, О. Іващенко (соціологія самозайнятості), М. Куцоконь, О. Костенко, А. Мерзляк, О. Кривцова, М. Левченко, О. Мельниченко (молодіжний ринок праці), Я. Немирівський, О. Яременко, К. Піддубна (бізнесосвіта для підприємництва), О. Пустовойт, О. Раєвнева, І. Савина (зайнятість молоді), О. Стефанишин, І. Романенко та ін. Окремі емпіричні обстеження з тієї тематики, що їх проводили як соціологи, так і статистики (Е. Лібанова, О. Цимбал, О. Ярош, Л. Лісогор та ін.), засвідчували низьку підприємницьку активність серед молоді та невисокий рівень доходів молодих підприємців. Відповідну увагу цій проблемі приділяли й із боку Інституту сімейної та молодіжної політики імені О. Яременка (зараз підрозділ УДУ ім. М. Драгоманова), зокрема Є. Сірий.

Самозайнятість як тип економічної поведінки інтерпретується й досліджується у вітчизняній соціологічній науці та суміжних дисциплінах як стратегія забезпечення умов життєдіяльності у мінливій життєвій ситуації та розв'язання проблеми безробіття, а також як перший крок у реалізації підприємницької поведінки (Т. Шматковська, О. Кільницька, О. Дем'янчук, Н. Варга, Г. Кудринська, Л. Волошко, Н. Левовшко, Г. Юрчик, М. Тріфонов).

Мета цієї дослідницької роботи лежить у площині не суто наукової користі, а радше управлінської. Сам прагматизм таких досліджень підприємницької (молодіжно-підприємницької) сфери та самозайнятості виявляється у порушенні нагальних проблем молоді як макросуспільної проблематики для України, що, власне, є об'єктом дослідницьких преференцій і соціологічної науки.

НАТАЛІЯ МАЙСТРУК,

кандидат соціологічних наук, доцент, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-1437-9184>

Нові та старі ризики в контексті глобалізації та війни в Україні

Проблематика ризиків є важливою складовою системи соціогуманітарного знання та потребує розроблення за умов трансформаційних процесів у сучасному глобальному світі. У сучасній соціологічній теорії проблематика ризиків є однією з центральних тем у творчості Н. Лумана, У. Бека, Е. Гіденса, П. Штомпки та ін. Так, Луман зазначав, що для сучасного суспільства характерним є не стільки потреба у створенні умов стабільного існування, скільки інтерес до неймовірних альтернатив, що руйнують основи суспільного консенсусу, підважують засади соціальної комунікації. А сукупне нагромадження, трансформація ланцюга безособистісних рішень у безособистісний і небезпечний продукт створює потенційну небезпеку для всього суспільства. Гіденс зазначає, що в індустріальну добу людям загрожували небезпеки, пов'язані із зовнішнім середовищем, а саме, з неврожаями, повеннями, епідеміями, голодом тощо. В постіндустріальну добу людей турбують «ризики рукотворні», тобто такі, що виникли внаслідок діяльності самої людини. Останні поширюються не тільки на природу, а й на культуру — традиції та звичаї, а накопичення їх у суспільстві призводить до зростання «ризикованості» в цілому.

Глобалізація є мультиплікатором ризиків; вони пов'язані як з діяльністю держав, так і з діяльністю владних корпоративних акторів, які замало враховують можливі негативні наслідки своїх дій для індивідів, використовуючи у власних інтересах інформацію та різні засоби комунікації, впливають на цінності та норми, змінюючи стиль життя індивідів і спільнот. Глобальні ризики, згідно з Гіденсом, мають певні специфічні характеристики. 1. Глобалізація ризиків у сенсі інтенсивності (наприклад, загрози ядерної війни, екологічної катастрофи, неконтрольованого вибуху народжуваності, спаду глобального економічного товарообміну та інших потенційних катастроф створюють для кожної людини певний діапазон загроз). 2. Глобалізація ризику як зростання кількості випадкових подій, які впливають на кожного або на великі спільноти людей у світі (наприклад, зміни у глобальному розподілі праці). 3. Ризики, що випливають зі створеного навколишнього середовища або соціалізованої природи. 4. Розвиток середовища інституціалізованих ризиків, що впливають на життєві шанси мільйонів людей на планеті (наприклад, інвестиційні ринки). 5. Обізнаність індивідів щодо ризику як загрози, причому «прогалини у знанні» ризиків не можуть бути компенсовані за допомоги релігійного знання або магії. 6. Достатня ступінь обізнаності населення щодо ризиків, оскільки численні небезпеки, з якими ми колективно зіштовхуємося, вже відомі публіці. 7. Обізнаність щодо

обмеженості експертизи (у сенсі наслідків прийняття експертних принципів). Перші дві характеристики стосуються рамок ризику навколишнього середовища; а дві наступні — змін у типі середовища ризику. Також перші чотири характеристики пов'язані зі зміною об'єктивного розподілу ризиків, а останні три — зі зміною досвіду ризику або суб'єктивного сприйняття ризиків. Однак нині ми живемо у світі «спродукованих ризиків», які є новими формами ризику пізньої модерності та ціною цивілізаційного і технічного прогресу.

Сучасний етап суспільних трансформацій пов'язаний також із формуванням інформаційного, мережевого суспільства. Як зазначає М. Кастельс, інформаційне суспільство може існувати у формі безлічі соціальних і культурних моделей. Безперечно, всі держави стають інформаційними з різною швидкістю й досягають різних результатів. Підґрунтя інформаційного суспільства становлять, поряд з іншим, глобальні комунікаційні технології, глобальні інформаційні ресурси та засоби їх використання, що формують глобальний інформаційний простір і зумовлюють трансформацію інформаційної сфери кожної держави. Інформаційні ресурси використовують і як головний компонент інформаційних, гібридних воєн, як ресурси кіберзлочинності тощо, створюючи нові ризики інформаційної доби, які, додаючись до старих, збільшують ризикогенність сучасного суспільства.

Як відомо, сучасне українське суспільство перебуває в активній фазі цифровізації. Наприклад, ризики цифровізації можна розглядати й досліджувати як різновид глобальних ризиків, що мають різні виміри: інституційний (ризики цифровізації в економічній, політичній, соціальній, культурній та інших сферах); просторовий; часовий; комунікаційний; організаційний; особистісний тощо; а також різні рівні впливу — від мегарівня до континентального, регіонального та локального. Так, на ВЕФ у Давосі (2024 рік) зазначалося, що найбільшу загрозу для сучасного суспільства створюють ризики інформаційного суспільства. У короткостроковій перспективі найбільш ризикогенною названо сферу, пов'язану із ризиками цифровізації суспільства, а саме: дезінформацією, кібератаками, наслідками технологій штучного інтелекту. Особливу увагу слід приділяти ризикам, які пов'язані із екстремальними погодними умовами, соціальною та політичною поляризацією, міждержавними озброєними конфліктами, дефіцитом економічних можливостей, інфляцією, вимушеною міграцією, рецесією, забрудненням тощо.

Оцінюючи глобальне значення війни в Україні, слід наголосити, що вона перервала повернення до так званої «нової нормальності» після пандемії COVID-19, а також породила нові продовольчі й енергетичні кризи та виявила нові надломи в суспільстві. Війна як подія руйнівної збройної боротьби дестабілізує соціальні порядки й відносини, підвищуючи вразливість та крихкість соціуму, що зазнає модифікаційного впливу урбанізації, індустріалізації, глобалізації, змін у технологіях виробництва й обміну благами та ресурсами, а також у способах комунікації та вироблення знань, пам'яті та досвіду. З огляду на це завданням сучасної системи наукового знання, є дослідження суспільних трансформацій, пов'язаних із глобалізацією, переходами до нових умов функціо-

вання соціуму, а також дослідження глобальних ризиків та запобігання конфліктам на всіх рівнях — від глобального до локального.

Отже, суспільні трансформації, зумовлені глобалізацією, входженням у добу інформаційного суспільства, не розв'язали проблему зменшення ризикогенності та раціоналізації конфліктогенних чинників, зокрема не зникають війни, що супроводжують ці трансформації. Навпаки, спостерігається збільшення ризикогенності, мультиплікація ризиків, до старих ризиків додаються нові, серед яких найбільшу занепокоєність викликають пов'язані з інформаційною сферою суспільства, що потребує подальших соціологічних досліджень зазначеної проблематики.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-2804-2790>

Середній клас у Туреччині: дані одного моніторингового дослідження

Як відомо, середній клас становить основну частину соціальної структури суспільства в економічно розвинених країнах. Він не є однорідним соціальним утворенням. До цієї категорії можуть належати власники малого та середнього бізнесу, фермери, менеджери середньої ланки, державні службовці, інженерно-технічні працівники, висококваліфіковані робітники, представники творчих професій (актори, письменники тощо). Єдине визначення середнього класу поки відсутнє.

Зазвичай дослідники виокремлюють дві групи критеріїв належності до середнього класу: об'єктивні (рівень освіти та доходів, професіоналізм, стандарти споживання, володіння майном або інтелектуальною власністю тощо) та суб'єктивні (самоідентифікація індивіда із «соціальною серединою»).

У кожній країні середній клас вирізняється за чисельністю і відсотком у загальній класовій структурі, а також має низку відмітних особливостей. Розбіжності стосуються як матеріального та майнового становища, так і освітнього рівня, стилю життя, типу поселення, політичних переконань, релігійності тощо. Кількісні дані щодо середнього класу, наведені різними дослідницькими компаніями, можуть істотно різнитися навіть у межах однієї країни. Наприклад, Асоціація дослідників Туреччини (TÜAD) зазначала, що 2012 року з 19,8 млн домогосподарств 22% належали до середнього класу (чисельність населення Туреччини тоді становила 75,6 млн).

Крім того, прогнозувалося, що у 2018 році таких домогосподарств буде вже 30%, або 5 млн. Однак маркетингова компанія Ipsos KMG наводила зовсім інші цифри, стверджуючи, що 43,5 млн громадян, або 59% усього населення Туреч-

чини можна вважати середнім класом. Утім, ці дані викликають певний сумнів, особливо з огляду на те, що 2012 року індекс Джині для Туреччини становив 40,20% — тобто ступінь соціальної нерівності в цій країні доволі високий. Можливо, дослідники, оцінюючи чисельність середнього класу, спиралися переважно на суб'єктивні чинники?

Зміни в загальній картині середнього класу зафіксувало моніторингове дослідження «Характеристика середнього класу в Туреччині», що проводилося у березні — квітні 2007-го та у 2012-му опитувальною компанією “Infakto Research Workshop” за підтримки Босфорського університету (Boğaziçi Üniversitesi) та Фонду «Відкрите суспільство» (Açık Toplum Vakfı). У дослідженні, здійсненому методом очного (face-to-face) інтерв'ю за місцем проживання респондента, брали участь 1200 осіб віком від 18 років з 16 ілів, або провінцій (основних адміністративно-територіальних одиниць) Туреччини, як із міських, так і з сільських населених пунктів.

Окрім об'єктивних (сукупний дохід на одного члена домогосподарства, основні статті доходів і витрат, співвідношення доходів і витрат, наявність боргів тощо) та суб'єктивних показників (сприйняття респондентом поточного матеріального становища та очікування змін на краще або гірше, наявність або відсутність самоідентифікації із середнім класом тощо), враховували також суспільно-політичні погляди (послідовники лівої ідеології або правочентристи, прихильники рівноправ'я жінок і чоловіків або «традиціоналісти», прихильники або противники вступу Туреччини до ЄС тощо), електоральні вподобання, релігійні установки респондентів (прибічники світського шляху розвитку Туреччини або ісламізації країни) та їхні думки щодо головного критерію належності до середнього класу (наявність певного культурного або економічного капіталу) та шляхів досягнення матеріальної забезпеченості (старанність, працелюбність, якісна освіта, престижна та високооплачувана професія або ж шахрайство, протекція, експлуатація людей).

Результати дослідження дали змогу виявити такі тенденції.

1. У 2012 році, якщо порівняти із 2007-м, зменшився відсоток тих, хто ідентифікував себе із середнім класом (47,8% проти 58,3%) або вище за середній (7,1% проти 8%); натомість збільшився відсоток тих, хто відносив себе до нижчого середнього класу (32,3% проти 24,8%).

2. Знизився відсоток респондентів, які вважали критерієм належності до середнього класу наявність певного культурного капіталу (освіта дітей — 15,9% проти 25,5%, світогляд — 13,3% проти 15,5%, рівень загальної культури, почуття смаку — 8,4% проти 8,7%); водночас зросла частка тих, хто називав таким критерієм розмір заробітку (64,8% проти 55,3%), а також релігійність (5,6% проти 3,0%).

3. Головним джерелом доходів респондентів (78,8% у 2007 році, 76,5% у 2012-му) була заробітна плата. Серед джерел доходів також указували: прибуток від торговельної діяльності або промислового виробництва (7,8% у 2007 році, 6,0% у 2012-му); заробіток від вільних професій, які не вимагають вищої освіти (2,9% у 2007 році, 3,0% у 2012-му), та інші (6,2% у 2007 році, 11,2% у 2012-му).

4. Дещо зменшився відсоток прихильників євроінтеграції. На запитання: «Якби сьогодні проводили референдум щодо повноправного членства Туреччини в Євросоюзі, як би ви голосували?», відповідь «За» обрали 57,6% респондентів у 2007 році та 51,7% у 2012-му (Yılmaz, 2012a: s. 38).

5. Знизився відсоток респондентів, котрі вважали, що людина може стати багатю завдяки старанності та працелюбству (47,2% у 2007 році, 35,1% у 2012-му), тоді як зріс відсоток тих, хто серед причин багатства називав допомогу держави (7,8% у 2007-му, 14,2% у 2012-му), підтримку впливових осіб (14,4% у 2007 році, 20,2% у 2012-му), експлуатацію бідних (13,2% у 2007 році, 19,1% у 2012-му), шахрайство та надуживання службовим становищем (20,4% у 2007-му, 25,7% у 2012-му). Також збільшилася кількість тих, хто причиною бідності людини вважав нещасливу долю (11,1% у 2007 році, 14,2% у 2012-му).

Отже, відмітними рисами середнього класу Туреччини є помірна орієнтація на західні цінності, більша релігійність, доволі активна участь у родинному бізнесі, відносно високий відсоток осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою. Однак питання щодо загальної чисельності середнього класу (і критеріїв, за якими вона визначається) остаточно не з'ясоване.

Отримано 04.04.2024

Українська соціологічна думка в пошуках шляхів соціально-економічного розвитку

Перші соціологічні читання пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони (короткий звіт) 5 березня 2024 року в Інституті соціології Національної академії наук України відбулися Перші соціологічні читання, присвячені пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони. Подію було приурочено до дня народження Валерія Михайловича Ворони — незмінного директора Інституту соціології від 1992 до 2021 року.

Серед учасників заходу були науковці, викладачі та аспіранти Інституту соціології НАН України, факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка, Української школи архетипіки (Київ), Інституту історії України НАН України, Державного торговельно-економічного університету (Київ), Науково-дослідницького центру «Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені Олександра Яременка», Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Криворізького державного педагогічного університету.

У журнали наведено стислий виклад виступів учасників читань; у повному обсязі матеріали заплановано опублікувати в окремій збірці й розмістити на сайті Інституту соціології (<https://isnasu.org.ua>).

ВІКТОРІЯ СМАКОТА (упорядник)

Ukrainian sociological thought in search of the ways of socio-economic development

The first sociological readings in memory of Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine V.M. Vorona (short report)

On March 5, 2024, the Institute of Sociology, NAS of Ukraine hosted the First Sociological Readings dedicated to the memory of Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine V.M. Vorona. The event was timed to coincide with the birthday of Valeriy Mykhailovych Vorona, the permanent director of the Institute of Sociology from 1992 to 2021.

Among the participants of the event were scientists, teachers and graduate students of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, the Faculty of Sociology of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, the Ukrainian School of Archetypics (Kyiv), the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the State University of Trade and Economics (Kyiv), the Research Center «Oleksandr Yaremenko Institute of Social, Legal and Political Studies», Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, and Kryvyi Rih State Pedagogical University.

A summary of the speeches of the reading participants is published in the Journal “Sociology:TMM”; it is planned to publish the materials in their entirety in a separate collection and place them on the website of the Institute of Sociology (<https://isnasu.org.ua>).

VIKTORIIA SMAKOTA (compiler)

Отримано/Received 04.04.2024